Мала Настка була вірної чутливої вдачі. Так і любила вона, наприм[ір], свою з ганчірок і вичесаного льону звиту ляльку, яку їй зробила її мати, мужичка Марфа, одної неділі пополудню, з такою ніжністю, наче була б вона сама доросла і пригортала живу, улюблену дитину до своєї груді.

— Ти потіхо — моя потіхо,— говорила вона звичайно, при тім поважно, і схилялася з любов'ю до неї.— Ти, моя пташко, моя чічко... Чи не можеш ти і хвилини посидіти без мене? Мама кличе мене, мама лає, а ти мене все задержуєш. Тепер ти з'їла, напилася... я покладу тебе під зелений корч, близько від високих соняшників, щоби тобі сонце не світило в очі, щоби тобі не обсмалило личка — і йду на часок з гусьми на пасовисько. Розумієш? Вони мусять пасти траву... потім, як будуть ситі, — гай у потік, а звідти, якби мене не було, потоком дальше й дальше до Прута. Так, моя люба Анісю.

Так називала вона свою незграбну куклу-чудовище, зроблену з старих гру-бих ганчірок і льону.

— До Прута. Тепер ти підеш спати, а я засплю тебе і заколишу. Ти знаєш, як молодий син панотця співає? Він співає за Прут[1], а я навчилася від нього.— Вона схиляється над предметом своєї любові, якого держала в руці на колінах, немов хотіла б заглянути йому в очі, чи він справді замикає їх до сну, чи держить їх створеними. Потім почала вона з замкненими устами бриніти знакому українську пісню. Вона бриніла її так тихо й перейнята нею, наче б її голос не був людський, лиш окружав її, як громада бринячих комах рівномірним ритмом, підіймаючись то вище, то нижче округ голови дитини.

Потім вона перестала і здержала віддих. Поклала чудовище, що, як їй здавалося, заснуло, обережно під зелену руту, поблизу якої рядом високо виростали соняшники з зернистими плоскими обличчями, і притакнула їм.— Я йду,— сказала півголосом.— Я йду до гусей.

Уважайте на дитину. Не відвертайте ока від неї. Заховуйтеся тихо і не перешкоджайте їй. Я зараз вернуся.

Соняшники послухали. Були спокійні, не обертали головки... не будили сплячої, а гляділи лиш заєдно своїми брунатними тарілковатими обличчями, окружені золотаво-жовтими листками, за малою дівчинкою, як вона відходила в сторону сонячну. Заєдно лиш в сторону сонця. А кругом бриніло. Бджоли влітали й вилітали з трьох, чотирьох убогих уліїв. Комахи гуляли в воздусі. Мотилі гралися й спочивали на цвітах... а один, званий "жалібним", з оксамитно-темними крильцями і білим краєм, летів, пливучи низько, майже аж занизько над землею і спочив хвилину, мов віддих, поблизу сплячої Анісі...

— Хто охрестив твою куклу? — спитав раз малий хлопчина дитину.

— Панотець,— відповіла мала Настка поважно.

— Панотець?

— Так. Він спитав мене раз, як вступив на подвір'я по тата, і мусив на нього зачекати, як я кличу свою ляльку — а я сказала, що вона ще не хрещена. Я не мала кумів.

Тоді він засміявся і сказав: — Ну, то клич її без кумів Анісею. Хочеш?

— Так,— сказала,— хочу. Вона дуже гарна, не правда? — додала вона і щасливо — всміхнулася до хлопця.

— Ти дурна дівчина... це ж купа шмат...

— Се тебе нічо не обхбдить.— Боронилась вона.— Се тебе нічо не обходить. Се неправда — се Аніся.

— Аніся! — глумився хлопець.— Аніся... се ніяке ім'я. У цілім селі ніхто так не називається. Я її тобі зараз відберу! — І він підступив кілька кроків до неї.

Вона крикнула.

З червоним від злості й обурення лицем, обгорнувши одною рукою сильно стан Анісі, зігнулась і кинула камінь за хлопцем, він побіг, а вона довго гляділа за ним. Потім відвернулась.— Він хоче тебе мені відібрати, — сказала заспокоюючим голосом,— але я тебе не дам, нікому не дам, нікому тебе не дам — ти моя, моя, моя...

Коли неприятель вийшов з столиці і відтягнувся на другий бік ріки, а потім по якімсь часі знов наступав на місто, утікало багато мешканців з села М. поза ріку сюди до міста і полишали з страху й переляку своє добро. В поспіху взяли найпотрібніше, все інше осталось.

І родичі малої Настки приготовлялись до утечі, коли якось рознеслась вістка, що неприятель, що стояв недалеко від них, сими днями наміряє переплисти ріку, здобути місто наступом, а се само собою викличе й супротивну оборону у австрійців. Там, де найближче находився неприятель, а і дальше ще поза те. Всі ожидали, що буде багато стрілянини машиновими крісами[2] й гарматами звідси й звідти. Страшне буде діятися. І все дуже близько. Всі будуть глядіти смерті в очі, крові й окаліченню! Ті, що жили там около і в столиці, будуть чути гук гармат і стріли машинового кріса здалека. Але се тут бачити власними очима, що звідти з міста будуть пустошити — хорони, господи, від сього. Старі хрестилися... жінки плакали, молоді дівчата ходили тихо з переляканими обличчями.

Що то тут буде діятися!

І справді. Воно сталося.

Якийсь відділ російського війська, здебільшого тамошні українці, дістали наказ переплисти ріку і наступати на столицю і на австрійське військо.

Ріка хвилювалася. Вона була зворушена і, здавалось, хотіла виступити з свого русла. Стала така, як ще ніколи не була, і все дозволяла. Російське військо, кіннота, піхота, все це нараз товпилось живе у воді і намагалось дістатися противного берега, де певно австрійське військо десь в окопах, ожидаючи неприятеля, прийме його вогнем куль або гуком гармат; тяжкі, повні муки хвилини, що берегли в собі багато цезцакомого. І воно чекало свого.

Вже... вже приближався пливучи неприятель. Вже... вже мали вони дістати до сього обсадженого берега. Тут — нараз сталося щось. Чи сталося се на приказ якоїсь старшини, чи з власного імпульсу кожного з них?

Се осталося тайною. Пливучі жовніри кинули нараз оружжя в воду і кождий з тих, що приближалися до берега, підіймав руку високо на знак, що піддається... Тим, що приглядалися, сперло дух. Що тепер настане? Вони просили, вони боролися з хвилями, вони кричали.

Невиданий момент, повен страшного напруження й переляку на берегах ріки.— Аж нараз, що се? Роздалися нагло сотки вистрілів саме за плечима пливучих — страшний окрик болю наповнив воздух потрясаюче і — майже кождий, що підняв руку, опустив її.

Востаннє на хвилину, коротку хвилю піднялись ще руки, шукаючи за рятунком. Тут одна... там дві... там молода голова, там ще один з диким поглядом, повним розпуки — на прощання? На просьбу... обжаловуючи?

Ніхто сього не знав.

На противнім березі однак стояв — перед кількома хвилинами ще готовий до бою, ожидаючи пливучих, тепер мов громом прибитий, готовий до бою, а все ж переляканий австрійський військовий відділ. Свої стріляли на пливучих в плечі. Козаки були перші, що підіймали руки на знак здачі.

Їх постигли перші кулі російські... Їх...

Ріка хвилювала сильніше. Вона ховала мерців, закрашених кров'ю, на свойому дні. Не віддавала їх нікому. Вони здалека прийшли до неї. Все дальше спішили хвилі, все вперед. "Назустріч долі" — шептало там. Назустріч долі.

. . . . . .

А мала Настка? А Аніся?

Коли кілька день опісля її родичі хотіли втікати з рідного села до другого, і дома перед тим у страшнім переляку (знов говорили про битву) забирали деякі речі з собою, другі лишали, там знов закопували щось у поспіху... колисала мала Настка знов свою Анісю. І коли гнала гуси до куми Калини, на приказ мами, що мали в другім селі остатись нань довший час — слухала лиш одним вухом наказування матері вернутися скоро по сім додому. Коли нарешті сповнила приказ мами і хотіла вертатися, задержала її мужичка довше у себе, кажучи, що родичі так відійдуть аж вечором, бо не зможуть так скоро упорядкувати своїх речей і поскладати.

— Тим часом з'їж свіжого борщу, що я зварила, заким ти прийшла, а тут маєш і кусник хліба до нього,— додала вона і поставила на стіл те, про що говорила. Але мала не була голодна, здавалося, вона задумувала щось іншого; їй тяжіло видно щось зовсім іншого на душі.

— Я зараз побіжу додому,— сказала і глянула, вагаючись, з долини вгору на куму Калину, якої вона трохи боялася, бо її знали за строгу жінку, що злостилась задля кожної дрібниці і голосно сварилася, хоч і жила в приязних відносинах з родичами Настки.— Родичі тебе не будуть зараз потрібувати, ти лиш будеш перешкоджати їм у деякій роботі (жінка думала при тім про закопування речей і що діти легко зраджують таке).— Останься тут і будь рада, що не потрібуєш бути в той час там.

Мала не противилась більше: але не рушилась з місця. Вона притискала до себе ляльку і гляділа з порога на гусей, що відкрили малу калюжу і займалися нею. По хвилі, під час, коли дрожали її кутики уст, наче б хотів там зібратися плач, перервала вона мовчанку і заговорила голосно і рішуче.

— Я мушу свою Анісю також закопати або сховати.

— Чого хочеш? — спитала стара, не розуміючи малої.

— Я мушу закопати Анісю.

— Що се?

Стара селянка зрозуміла нараз, о що ходило, і сказала: — А як вороги певно що насамперед кинуться на неї... сього ти можеш бути певна. Заховай її лиш добре. Вона багато грошей варта, її потрібно їм.— І з сим відвернулася знов до свого заняття. Настка поважно, а потім з страхом глянула на стару жінку. Так, коли вона, Калина, так казала, тож мусить бути правда. Мама багато покладала на її слова. Вона не була з тих, що говорять на вітер. Не надумуючись довго, вона побігла в город, вишукала тут відповідне, як їй здавалося, безпечне місце, викопала руками і куснем дерева заглибину в землі і заховала так своє найдорожче добро. Потім вернулася.

— Я йду додому,— сказала старій жінці.— Я закопала Анісю в городі. Най ніхто її не бере, доки я не верну. Ніхто, бо я вернуся.— Послідні слова промовила грізно.

— Ну, ні... успокоїла її стара механічно і ледве підняла голову.— Можеш бути спокійна. Бажаю вам всім щасливої дороги і щоб вас яка куля не трафила, бо тепер ніхто не знає, де його смерть найде. Я нікуди не тікаю, але куля може мене трафити і тут коло печі.— І вона зітхнула тяжко й болізно. Довго не тривало, і дитина знов була у своїх родичів. Ті мали багато роботи. Закопували жито в землю, рільничі знаряди, одіж, скриню — всього ж не могли покинути або взяти з собою. Лиш найменше, найважніше. Вже й без того було небезпечно втікати туди. Там легко можна було впасти в руки жандармерії, яка арештувала задля шпіонства. Хоч вони нічого не винні, лиш ховали своє незначне, майже бідолашне майно, але у війні, кажуть, висить небезпека сама з себе у воздусі. Ніхто її не шукає.

Настка гляділа мовчки, задумано на роботу родичів, помагаючи тут і там, скільки їй сили дозволяли. Була ніжною, слабовито збудованою дитиною, у якої з матового личка, окруженого хвилями чорного волосся, блистіло двоє очей.

— Так, з тим були б ми готові...— почула вона, як казала мама у коморі до тата.— Тепер ще лиш закинути мішки на плечі і гайда! — в дорогу...

— Так, треба нам йти. Мала вже є?

— Є.

— Дай їй ще чогось з'їсти. Хто знає, що нас задержить по дорозі; най вона не голодує. Ми йдемо з нашої хати.

— Ми ж вернемося.

— Так, жінко. Але тепер ідемо. Коли вернемось, не знаємо. Над нами ще бог.

Жінка вийшла і оглянулася за малою.

Вона вийшла ще саме в час за поріг і побачила, як мале дівчатко відходило.

— Куди, Насте? — гукнула вона дівчинці вслід.

— До Калини за куклою...

— Ти ж закопала її, дівче!..

— Мені нараз стало банно за нею... Хто знає, коли ми вернемося?..

— Щоби тебе,— сварила стара,— та щоб ти мені зараз тут була назад, пам'ятай! Ще би бракувало, щоб через тебе запізнилися. Кождої хвилі можуть загриміти гармати. Ти не знаєш, як уже раз було? Ми довго не будемо чекати, абись знала.

— Гай, гай! — обізвалася мала і побігла дальше.— Ми йдемо до тітки Марії до Садагури, ти се знаєш і можеш нас потім догонити! — Я вже прийду в час, не журіться! — почувся успокоюючe дитячий голос вже далеко.— Мені лиш нараз стало жаль за Анісею, ворог може її украсти, а як я вас не найду, то вернуся до куми. Ви ж вернетесь. Я не загублюся, будьте лиш спокійні — я,— проче завмерло в воздусі. Але вона зараз не вернулася. Може, й видалося родичам багато чекати на неї. Вони ждали хвилю, одно закидувало другому, що пустило дитину, сперечалися і врешті, щоб не спізнитись, відійшли. Мати майже з ненавистю в серці до дитини, бо вона не вернулась в час, а батько гнівний на жінку, бо вона після його думки замало дбала про дитину і вони мусили її тепер, хоч ненадовго, але все ж лишити. Бог знає, коли буде можна її пізніше відібрати.

. . . . . .

Коли мала Настка повернула, побачила, що хата замкнена і зупинилась налякана. Куди тепер? Родичі пішли до Садагури, так казали тітці, се вона знала. І тепер мусила вона тому, що запізнилась у Калини, викопуючи свою подругу, бігти за ними. Вона рішуче вийшла на знану їй дорогу і почала поспішно бігти вперед. Ішла так може три чверті години, коли врешті вийшла на пасовисько і нараз почула гук машинових крісів. Потрясена до глибини душі, почала налякано бігти, а тяжкі сльози затемнювали їй погляд. Тепер сталося те, що мама казала. Де ж родичі? — Мамо! — гукнула вона налякано,— тату! — Оглянулася на всі боки і бігла все скоріше. Але й гук машинових крісів не уставав. Вона бігла насліпо і нараз вже не знала, де вона. Бо коли вийшла раз на широке пасовисько, стратила дорогу і наче б нараз осліпла. Думала лиш про те, якби найскорше дістатися наперед. Хотіла лише втекти від гуку машинових крісів, що страшно дзвенів в її ухах, так що їй здавалося, що кине її далі додому. Що потім ще могло б дальше статися, вона не думала.

Так бігла безнастанно. Чим дальше бігла вперед, тим більше зростав її жах. А коли вийшла на дорогу, що перехрещувалася з другою, вона неначе стратила пам'ять, а очі покрилися слізьми так, що нараз не знала, куди звернутись. Хвильку стала і гляділа безрадно вперед себе. Де була, куди ішла, навіщо ішла? Ах... так... але якою дорогою ішлося до її рідного дому? Вона вже не знала. Судорожно, майже несвідомо притиснула свою ляльку з шматів до себе і оглянулася ще раз.

...Ох, той страшний гук машинових крісів! Вона скричала голосно з переляку. Десь повинно бути передмістя. Сад... Потім здалося їй нараз, що заблистів Прут, але ні, се було все лиш рівне поле, а на тому стільки війська, як трави на листу, як її родичі звичайно називали велику кількість війська або і чого іншого. Та боже милий — що се нараз? І в воздусі зашуміло, засичало і завило щось. Щось страшного сталося. Під нею задрижала земля гірше, як від грому... Ох!! що вона проти тої громової сили? Комаха, хрущик... нічо.

. . . . . .

Вона лежала на землі без пам'яті. Як довго так лежала і що з нею діялося — не знала. Се був гарматний вистріл, один з тих, що викликують пекло, бризкають кров'ю і розкидають куснями людське м'ясо. Врешті піднялася з лицем, з якого зникла кожда капля крові, з очима, що гляділи майже блудом — зібралася і поступила кілька кроків. Що се все значило? Де її хата? — майже заскавуліла ціла її істота. Її хата, її двері, вікна? — Вона хоче додому, стогне, не в силі видобути слова з уст.— Додому! Мамо!! — скричала.— Додому!!.— відтак зупинилася і ще більше розширила очі. Що то було на тамтім боці, по тій стороні? Військо? Сила, безчисленна, і, як їй здавалося, в гурмах раз і ще раз і знову у гурмах. Вони товпляться, ті люди, щось між ними діється; вона нічого не знає. Відчуває лише, як її щось більше і більше тягне у напрямі війська. Ні, не лише у напрямі його, але таки впрост до війська, неначе б її вітер гнав; вона відрізняє вже краску їхніх мундирів. Зеленяво-земляна краска. Се не були австрійські жовніри, се були ворожі.

Вона пропала.

Вона стоїть перед смертю. Відчуває се, не знає більше нічого... смерть... смерть... ох, а мама... Мамо! — кликнула — і вже більше нічого.

Нараз чує, як її хтось хватає за плечі мов залізними кліщами. Її руки, плечі мусять бути закровавлені. Вона не в силі обернутися. Нею шарпає щось сюди і туди.— Що се? Несе її щось? Чи іде вона сама? Ах тлк, вона йде. Але рівночасно її щось і несе. Нараз зупинило її щось і хтось станув перед нею. В довгім плащі, руки, як їй здавалось, мов у святих на образах, вгору...

— Стань, дитино, чого тобі тут треба? — Ох, отеє був ворог. Вона пізнала його по красці мундира.

В ній зойкнуло щось.

— Додому... але не знаю куди... Куди...

— Де твій дім? — Постать схилилася над нею... і нараз наче б вернулося життя в її тіло, вона вибухла плачем.

— То ходи!..— промовив голос ворога.— Може, бог прислав мені тебе, щоби я тебе охоронив — не чуєш? Кождої хвилі може знов отворитися пекло, а мені не можна буде віддалятися. Може, найду через тебе ласку в бога.

Вона почула його слова, але не могла говорити, дрожала на цілім тілі. А він станув близько перед нею, закрив її своїм плащем так, що лиш видно було маленькі ноги біля його високих чобіт, і сягнув за своїм оружжям.— Стій спокійно,— приказав він,— і не випихай голови. Або мене Господь через тебе врятує, або тебе через мене. Або впадемо обоє, або будемо жити обоє.— Се все сталося в одній хвилі, нагло. Відтак звалилося щось на неї мов гук, потім він стріляв, і не лиш він сам. З обох сторін падали вистріли, мов страшний град. Направо і наліво.

Два рази, здавалося їй, почула вона ще грім того пекла, якого шрапнель також покотилася між ті люди, з яких один держав її біля своїх ніг, і з нею разом наче б віддавав своє життя. Вона почула ревіт людського болю. Стогін... дикий крик, призиваючий помочі, зойки, але вона нічого не бачила. Не могла рушитися з місця, не сміла! Ледве знала, що з нею діялося, бо була півмертва з страху і оголомшення. Так через якийсь час. Потім почула, що її щось несе. Куди, як довго, сього вона не знала. Чула, що все більше і більше віддалялася з страшного місця. Згодом ставало вокруги тихіше. В кінці... начеб щось визволилося до крайності з якогось страшного напруження... і лише ще здалека волік, котився зойк і стогін людських голосів: котився... хто знає в яку даль??

. . . . . .

. . . . . .

Ворог заніс малу Настку додому. Родичі не могли перейти ріки. Австрійська варта не перепускала нікого — отже, і їх ні. Вони вернулися додому і не застали тут заблуканої дитини, котру щось дивно дало в бік ворожого війська.

Коли неприятельський жовнір передав родичам дівчатко, сказав: — Отсю дитину послав мені Господь в дорогу, щоб я взяв її в свою опіку, охоронив перед смертю і щоби вона, що, може, має в бога ще більше ласки, стала колись наново моїм ангелом-хранителем.

Кілька разів відвідував він дівчатко і його родичів. Він багато розказував про свою вітчину, або і щось сумного. Був добрий, співчутливий і можна було скоро привикнути до нього.

Часто сидів він і годинами глядів мовчки на дівчатко і говорив в кінці: — Коли я живий і здоровий верну додому, приїду по війні сюди, візьму малу Настку до своєї мами, межи мої сестри, а коли вона доросте і буде хотіти, я одружуся з нею. Господь сам її мені призначив. Я вирятував її від смерті, а вона мене. Чи не належимо ми до себе?

Родичі сміялися.

Він ніжно відгортав її волосся з чола і пестив її. Але відколи вона, майже напівмертва, вступила наново в хату своїх родичів, змінилася. Так, примір., зникла її любов до Анісі. Вона вже не доторкалася її. Стала поважною, легко лякалася і замикалася в собі. Вона раділа, коли з'являвся її молодий спаситель, коли приносив їй деколи ласощів, що складалися з кількох кусників цукру., і уважно прислухувалася, коли він говорив. Вона неначе дозрівала в його присутності, хоч по правді була дитиною і такою оставалась.

Ніхто, здавалося, не прислухувався йому так уважно, як вона. Він розказував про свою добру, багату маму і трьох сестер, що жили у далекій, гарній вітчині, вижидали його, молилися за нього, а потім про своїх коней і за свій степ.

— Ти знаєш, Настко, що то таке степ? — спитав її одного дня і глянув з любов'ю на ню, що ставала все прихильніша до нього, і коли він висловлював якесь бажання, виконувала його послушно.

Вона потрясла головою, не кажучи ні слова, і глянула побожно і вижидаюче йому в очі.

— Він такий великий,, такий розлогий, безграничний, що ти ледве чи і зможеш собі уявити його простір. А вночі не бачиш нічого, крім неба над собою і багато, багато зір; а місяць неначе пливе на нім, або, може, лиш рухається, а подеколи стоїть і мовчки на нім. А тишина така величава в нім, якої не найдеш тут нігде, ні по селах, ні містах. А там можна співати або й ревіти з болю і ніхто тебе не вчує, лиш сам один господь.— Ох! — вирвалося нагло тужно з його уст, і він з розпукою зарив руки в волосся. Але він лиш заскреготів зубами, а з його грудей вирвалося тяжке зітхання. Се значило в нього "плакати".

— Співати? — спитало його нараз мале дівча, що все ближче присувалося і гляділо на нього, не доторкаючись його. Він підняв голову. Його очі були вогкі.

— Ох, ти, мала пташечко! В степу стає чоловік такий, як його кінь..— Ти вмієш співати? Коли так, то заспівай! — прохала мала. Він не обзивався більше. Зупинився на хвильку, обняв відтак одною рукою дитину і заспівав здержуваним голосом, начеб якась хвиля з його грудей хотіла промостити собі дорогу або начеб біль і туга проложили собі виплив, відтак раптом урвав. Сьогодні не міг співати. Іншим разом. Йому тяжко на душі.

Коротко потім захоріла тяжко мама Настки і вмерла. Вона осталася сама з батьком. Одного разу прийшов знов спаситель, але сим разом поспішно з змішаним обличчям.— Бувай здорова! — сказав стишеним голосом.— Ми мусимо звідси відходити. Наступають австрійці. Не забувай Федора Михайловича, Настко, ти до мене належиш і до моєї матері, коли остануся я живий. Я вернуся. Тут от маєш сю копійку від мене. Не згуби її. Се моя послідня.— Він подав їй руку, в якій її рука сховалася, мов маленька пташка.— Простіть, хазяїне, що я відвідував вашу хату, за що, може, прийдеться вам за мене і потерпіти,— і, звертаючись до старого, додав: — Ваш цісар хай вам се також простить. Він добрий. Але всьому тому винна ваша Настка — ай Господь, мабуть, так хтів.

— Ви спасли мою дитину, чоловіче...

— Скажіть ще скоро яке одне ваше бажання,— спішив і натискав молодий жовнір.— Хто може знати, як воно дальше зложиться?

— Мій одинокий син Ілько,— промовив старий чоловік і майже заразом, начеб нагадав собі щось, вдарив себе по чолі і урвав раптом.— Ви не можете знати, де він, я сам сього не знаю. Десь... десь... інакше могли б ви йому сказати, що він лише ще батька має... і що...— він не докінчив речення.

— Так,— сказав гірко молодий ворог,— може, він впаде з моєї руки, або я з його... Хто знає! Прощайте. А смерть нічо не значить на війні.

— Куди йдеш? — спитала мала і стала перед ним.

— Назустріч долі,— відповів він, вирвавшись насильно від них, і пішов

. . . . . .

Без слова, ба наче б без зрозуміння гляділа Настка за своїм пишним спасителем з степу. Відтак, застановившися над чим-то, не промовила ні слова і вибігла з хати. По хвилині вернула назад.— Його вже не видко і не чути,— сказала, а коли батько не відповідав нічого, лиш витягнув свою люльку з-за пояса і вийняв з печі пальцями грань, але не потягнув з неї ні разу. Сіла вона собі в кутик, скорчившися, і гляділа, мов закаменіла, перед себе. Щось сталося — щось, що наповняло всю хату, яка заразом по-мертвецьки опустіла...

— Тату... Прийде він знов? Тату!! Чого ви плачете?

— Плачу я? — спитав старий замість відповіді.— Може, й плачу. Старий я.

— Вам жаль за ним?

— Смерть тепер нічо не значить,— по хвилині продовжив вій.— В нас добрий цісар. Якби в мене було десять голов, поклав би я всі йому до ніг; і наша земля, богу дякувати, плодовита, але між ним і землею і нами є щось, що. нас в нього затемнює...— промовив він похмуро і вдарився твердо в груди.— Ой, я дурний мужик... часом мені здається, що мав би все оповісти панам, великим панам, все аж до сльози, які зрослися в наших очах з кров'ю, і про ті довгі ночі, що лякають і грозять, але...— додав він безнадійно.— Тепер нас всюди викидають...

При сих словах спустив голову на груди і не говорив більше нічого.

Мала Настка думала про свого спасителя.

— Коли війна скінчиться, тату?

— Можу я сказати, дитино моя, як часто ще буде день і ніч? Не питай так тяжко...

Настка замовкла. Але по хвилі спитала наново:

— Де може брат Ілько бути?

— Не гризи мене твоїм питанням, дитино...

— Бо коли він був послідній раз у нас... се було по Різдві.

— Так. А ми не могли йому ні книша, ні паски дати. Навіть не могли його добре оглянути, бо не мали свічки в хаті, а він спішився.— Так, тату. І се тогди було, коли він оповідав, як вони у горах по груди у снігу тижнями засідали на ворога так, що їх плащі затвердли як бляха від морозу і зимна, і так багато тяжкого, що мама плакали до півночі...

— Так, дитино. Він оповідав за війну, за смерть, за тих, що осліпли на війні, що їй відвели з ватою на очних ямах замість очей.

— Мовчіть, тату! Мені очі болять...— зойкнула мала Настка.

— Я мовчу, дитино, чи я що важу? — відповів голос старого з темна. Хвилину настала тишина, але здавалось, вона чигала на що то.

— Тату.

— Що?

— Дивіться... сьогодні тут знов та чужа кітка. Її не видко, бо вона чорна, лиш зелені очі блищать. Я боюся її очей. Я сьогодні боюся її. Тепер вона дивиться на вас і на мене, зараз підійде до нас обох, чого вона хоче — їсти? Ми самі не маємо нічого,— і при сих словах почув тато, що дитина зашелестіла біля нього, як падаючий листок. Нараз почули, як десь гукнув вистріл. Батько здригнувся. Тишина в темноті хати стала утяжливою і прикрою.

— Чи се був вистріл?

— Ні, се вам так причулося.

— Богу дякувати.

— Чого ви все боїтеся так тих поодиноких вистрілів, що падають так самітно вночі?

— Я сам сього не знаю. Я все мушу подумати про Ілька, він же на війні.

— Кітки вже нема... вона вже не дивиться на нас... Вона мусила утечи.

— Се юдине звіря... лиши її; се не найгірше, що ходить по землі та і топче її. Може, двері були лиш приперті.

Нараз зсунулася мала Настка на землю з лавки, на якій сиділа коло батька, наче б її хтось закликав — пробігла просто до одного з малих вікон.

— Я дивлюся на звізди, тату... дивлюся на них,— сказала вона і майже притиснула лице до шиб.— Тату!!! — скричала по хвилі, як передше,— звізда впала з неба... а тепер здригнулася одна, чи впаде вона також? Тату!!

— Не муч мене, Насте!

— Ілько оповідав також,— продовжала дальше, відвернувшись від вікна, і пригорнулася, як передше, до тата,— що раз після довгого маршу три жовніри з у мучення сіли на землю і вже і не встали більше...

— Цить, дитино, цить — мені здається, що я чую, як у другій хаті хтось збиває труну...

Кілька днів опісля пішов її батько з одинокою коровою на ярмарок і вже не вернувся. Деякі казали, що виділи, як його вели жандарми, другі знов, що його вели до війська два російські козаки — бо він противився, коли вони відбирали корову і тому, що він тримав з "австріяками". На чию "правду" можна було спуститися?

— А він мав так багато роботи! — оповідала мала Настка з очима, напухлими від плачу, коли знайомі й приятелі приходили питатися за ним і се їй оповідали...— Почав направляти пліт, що вороги розірвали. Мав залатати стріху, що потерпіла від тяжкої зими. Погнав корову до міста на продаж, щоби заплатити за її ціну кошт маминого похорону. А тепер? Що далі станеся? Сусіди, знайомі й приятелі дивляться на себе і здвигають плечима. Так, що далі станеся? Відтак пішов один за другим за своїми орудками.

Коли мала Настка, яку з милосердя взяла до себе кума Калина, не спить ночами за своїми родичами і просить бога, щоб вернув їй назад батька, блудять її гадки за її спасителем з степу.

— Так, степ...— казав він, переходить лячно, а все ж сонячно, наче б огріваюче, через її малу душу; він такий великий і широкий, такий великий, що вона собі зовсім не може уявити його простір.

А вночі не бачили нічого, лиш небо над собою і багато, багато зір. А місяць пливе начебто поволі, або, здається, не рухається. А тиша така велика, ох, така велика, як її тут по селах і містах не можна навіть ніколи найти...

...І мала Настка думає про степ, про багато, багато зір на небі, про місяць, що пливе поволі, або не рухається, думає про свого спасителя, плаче чимраз тихше і засипляє...

Вона росте й іде своїй долі назустріч.

Чернівці, в серпні 1915 р.

[1] "Над Прутом у лузі хатина стоїть" (Приміт. О. Кобилянської).

[2] Машиновий кріс — кулемет.